

İktisat Zihniyeti ve İktisat Ahlakı

Mentality of Economics and Ethics of Economics

Sabri F. Ülgener

Unutulan Boyut: İnsan ve Zihniyet

İktisadi analizde zayıf bir tarafımız olmalı: İnsanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline getirmişiz. Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri ve göstergeler! Hepsi iyi ve hiçbirine bir diyeğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandırarak unsuru -insanı- hiç yokmuş gibi düşününce işin rengi değişiyor. Ekonomik düzenin son kertede insan davranışımızla belirlenmiş olacağını kolaylıkla gözden geçiriyoruz. Aynı usuller, aynı teknoloji bir yerde istenileni verirken bir başka yerde tam aksi sonuçlara varıyorsa, farkın usul ve âletlerden çok onları kullananın vasıflarından gelmiş olabileceği bugün bile yeterince anlaşılmalıdır denemez. *Sombart*'ın 1920'lerde "*Modern Kapitalizm*"i kaleme alırken en fazla yakındığı nokta da bu idi: Aradan canlıyı çıkararak ekonomiyi cansız madde yığınları olarak görmek! Hani Goethe'nin Mefisto ağzından söylettiği gibi:

*Kim bir canlıyı tanımak ve anlatmak istese,
İlk işi ruhunu kovmak oluyor!*¹

* Bu makale Prof. Dr. Sabri Ülgener'in *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler –Denemeler ve Araştırmalar–* adlı kitabında (Ankara, 1983, Mayaş Yayınları, s. 15–38) yayımlanmıştır. Kitap aynı adla Derin Yayınları tarafından Ülgener'in *Toplu Eserleri* dizisinin dördüncüsü olarak yeniden yayımlanmıştır. Ülgener'in *İktisat Zihniyeti ve İktisat Ahlakı* bu makalesi *İş Ahlakı Dergisine* alıntılanırken bu ikinci basıma (İstanbul, 2006, Derin Yayınları, s. 7–46) sadık kalmıştır. Ancak bazı yerlerde günümüz imlasına paralel olduğu için ilk baskıdaki imla tercih edilmiştir.

¹ W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, Cilt I (erster Halbband), s. 24, 1928.

Aslında tam tersi olmak lâzımdı. Analize insansız değil, insandan başlamak gerekecekti. Daha önce de yazmıştık: “İktisadî yaşayış, nerede ve hangi zamanda olursa olsun, yalnız mal ve eşya yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, yahut o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır. Prekapitalist insan için de aynı şey söylenebilir. O da içinde yaşadığı dış koşulların basit bir fonksiyonu olmaktan çok çevreye ve maddî eşyaya belli bir bakış açısı ile, kısaca, bütün bir iç dünyası ile karşımıza çıkar.”²

Ekonomiye ruhsuz ve insansız yaklaşım eski şiddetinde değilse de izlerini hâlâ sürdürüyor olmalı idi ki, yukarıdaki satırları kâğıda döktüğüm sıralar iktisadın içinde ve ortasında değil de başka alanlara açılan sınır boylarında kazma kürek sallıyordum gibi garip bir his taşıdığımı gizleyecek değilim. Kendimi gerçi ilgi çekici, fakat ne olsa sahaya yabancı bir hobby’ye kaptırmış bir meraklı gibi görmekten uzun zaman kurtulamadım.

Bu his bugünkü anlamında *iktisadî gelişme ve büyüme teorisi* ile bağlantı kurduğum yıllara kadar devam etti. Manzara artık değişiyordu. İnsan nihayet eti ile kemiği ile iktisadî büyümenin vazgeçilemez faktörü ve elemanı olarak sahnenin ortasında hak ettiği yeri buluyordu. Davranış ve zihniyet, nihayet anlaşılıyordu ki, öyle olsa da olur olmasa da gibilerden bir kenara itilip geçilecek meraklı harcı bir mevzu değildi. Soyut, matematik büyüme modelleri yanında daha çok davranış ve zihniyet tarafına yönelik araştırmalar (Lewis, Rostow ve daha pek çokları) birbirini izledikçe üzerimden ağır bir yükün kalktığını hissediyordum. Hatta onlara kadar gitmeye de hâcet yoktu. “İktisadî gelişmenin pür iktisadî terimlerle tahlili mümkün bir hadise olmadığını” iktisadî analizin usta kaleminden -Schumpeter’den- okuyup öğrenecektik.³

Evet, iktisadî büyüme ve gelişme analizi, ileri geri oynamalarla beraber, bizi bir yerde kendiliğinden ve dosdoğru insan faktörüne götürüyordu. Gidiş, Hirschman’ın sözleri ile, *objektif, elle tutulur (tangible) ve sayılabilir unsurlardan gitgide ele gelmez (intangible) ve sayılamaz fenomenlere doğrudur*.⁴ Önce tabii kaynaklar: Klasiklerden bu yana (belki 1929’lara kadar) iktisadî gelişmeden ne vakit söz açılrsa tabii kaynaklar sahnenin ön planında ele alınmış

² İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İstanbul, 1981, s. 12.

³ J. A. Schumpeter, Theoretical Problems of Economic Growth, *Journal of Economic History*, 1947, s. 1-9 (Essays of J. A. Schumpeter içinde, s. 229, 1951).

⁴ Albert O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, s. 1, 1958, Yale University Press.

konulardır. Arkasından boy gösteren ikinci faktör: Sermaye ve teçhizat! Özellikle yeni gelişen ülkeler günün konusu halini aldığı yıllardan bu yana bahis o tarafı ile alâka toplamıştır. Kalkınma çabasındaki ülkeler ister kendi kaynakları ile, ister dış yardımlarla yeteri kadar sermaye ve teçhizata kavuştuktan sonra her şey yoluna girmiş sayılabilirdi. Fakat bu düşünceye de -haklı tarafları ile beraber- bir başka yönden meydan okumakta gecikilmeyecekti. Sıra bu defa üçüncüsüne, insan faktörüne geliyordu: Gelişmenin ayak bağı gerçekte ne tabii kaynaklar ne sermaye kıtlığı (bunların iç ve dış düzenlemelerle bir dereceye kadar giderileceği düşünülebilirdi), fakat yönetici arzındaki yetersizlikti. Sermaye arzındaki kıtlık kadar ve belki ondan da fazla menejer vasıf ve kabiliyetlerinde eksiklik! Davranışı ve zihniyeti ile insan artık inkâr edilemez biçimde sahnenin önünde ve ortasındadır.

Aslında bir önceki iktisatçı neslinin hatta nesillerinin dahi böylesi açık bir gerçeğe gözü kapalı kaldığı söylenemez. İktisadî çabamızın merkezi olarak piyasanın dosdoğru ve sadece objektif miktar değişmelerine sahne olmaktan öte bir mana taşımadığını sanmanın yanlış olacağı çoktan su yüzüne çıkmıştır. Ve yine çoktan anlaşılmıştır ki, ekonomik sayılar ve büyüklükler soyut rakam dizilerinden ibaret olmayıp beşerî arzu, istek ve tercihlerin bir yerde hacim ve miktar değişmelerine (yerine göre arz ve talep büyüklüklerine) dönüşmesinden başka şeyler değildir. Fiyat teşekkülü de aynı suretle piyasada arz ve talep olarak bilinen hacim ve miktarların ürünü gibi görünürse de altında türlü irade, istek ve ihtirasların karşılaşmalarının bir çeşit dışa yansımından ("*objectivation*"undan) ibarettir.⁵ Olup bitene o açıdan *madde ve insan bileşimi* gözü ile bakmak da yanlış olmayabilir. O yolda en doğrusunu sanırsız ünlü İngiliz iktisatçısı *Alfred Marshall* söylemiş olmalıdır: Maddî tatmin araçlarının elde edilişi ve kullanılışı ile ilgili ferdi ve sosyal faaliyetimizin bilimi olarak iktisat, *Marshall*'e göre, bir yüzü ile *madde ve servete* açıksa, öbür yüzü ile *insana* (insan davranışına) dönüktür. Buna göre de bir yanda servet bilgi ve araştırmasını (*study of wealth*) öbür yanda, belki daha da önemli olarak, insan araştırması (*study of man*) tamamlayacak demektir ki bununla *insan karakteri* de (onun yerine pek âlâ zihniyeti de denebilirdi) iç örgüsü ve şekillendirici unsurları ile *-din ve iktisat* başta kendiliğinden ön plana geçmiş oluyordu.⁶

⁵ Bu hususta daha etraflı olarak O. Zwiedineck-Südenhorst, *Von der Aelteren zur Neueren Theorie der Ökonomie*, München, 1925.

⁶ A. Marshall, *Pirinciples of Economics*, 8. baskı, s. 1. Marshall günlük yaşayışımızın iki cephesine çok yerinde olarak işaretle beraber o iki cephe (yani din ve iktisat) arasında karşılıklı ilişkiler üzerinde durmamıştır. İnsanın karakterini belirlemede dinden iktisada ve iktisattan dine karşılıklı tesirler göz önüne alınmadıkça tabloya tamamlanmış gözüyle bakılamaz. Bu tesirleri ve karşılıklı etkileri göz önüne aldığımız anda ise ayağımızı *Marshall*'dan *Weber*'e basmış oluruz.

Görülüyor ki, kapı irade, istek ve ihtirasları ile canlı varlığın -insanın- yüzüne hiçbir zaman kapanmış değildir. Bahsi hele insan karakterine kadar getirdikten sonra bir adım ötede iç dünyamızın his ve heyecanı tarafına, belki irrasyonel denebilecek hareket ve tepki âlemine uzatmamak için sebep kalmıyor. O bir adım dediğimiz mesafe de bugün için, görebildiğimiz kadar, aşılırsa benzer. Kâğıt üstünde görünüşü ile üç beş “rasyonel” karar şıkkı etrafında dönüp dolanan insan (ilk yaklaşım için belki vazgeçilmez bir basitleştirme yöntemi) daha ileri adımlar için çoktan gerilerde kalmıştır. Nitekim -daha yakın geçmişten örnek vermek gerekirse- *J. M. Keynes* gelişme sürecini silik ve soyut şemalar arkasında canlı, dinamik faktöre -insana- ve onun hesaba kitaba gelmeyen “emosyonel” tepkilerine kadar götürmedikçe sonuç alınamayacağı noktasında ısrarlıdır.⁷ Yatırım kararı, ona kalsa, iyimser veya karamsar heyecan dalgaları ile iç dünyamızda şekillenen bir oluşum sürecinin ürünüdür. Karar mekanizmasını bu dalgalanmalar dışında bir dizi matematik ifade kalıbına dökerek o kadarı ile hepsine ve her şeye oldu bitti gözüyle bakabilen soyut teorik yaklaşım gerçeğin ve insan yaradılışının türlü girinti çıkıntıları karşısında yaya ve yavan kalmaya mahkûmdur.

*

Yalnız dışı ve dıştan görüldüğü kadarı ile değil, his ve istekleri, değer ve tercih ölçüleri ile gerçek ve dolu insan! Onun peşindeyiz! Ve peşinde olduğumuzu söylerken ayağımızı farklı bir sosyolojik zemine bastığımız gözden kaçmamış olacaktır. Atılan adıma, bir bakıma, katı ve donuk haliyle dış görüntüden öz ve mana tarafına yönelik gözüyle bakmak da mümkündür. Bize zihniyet dünyasının kapılarını açacak olan yaklaşımı orada aramak yanlış olmayacaktır. Örneği *Max Weber*'den alabiliriz.⁸ Sosyal davranış (fiil), *Weber*'e nazaran, yalnız dış görünümü ile değil, başkalarının fiil ve hareketine yönelik olarak kişinin (süje'nin) güttüğü maksat ve manaya (kasıt ve niyete) göre belirlenir ve açıklık kazanır. Dış görüntü ne olursa olsun, sosyal fiil doku altındaki bu kasıt ve niyete ve gerilerindeki motifler zincirine göre bizim için *anlaşılabilir* (yorumlanması mümkün) bir muhteva taşıyor dene-

⁷ J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, s. 162 vd., 1936. Keynes'in de biz-zat belirttiği gibi, ilk bakışta net ve açık görünen eğilimler biraz derinleştirildikçe her birinin altında sosyal yapının ve insan psikolojisinin değişik izlerini görmemek mümkün değildir. İktisatçının çoğu zaman, alışkanlık icabı, net terimler olarak göz önüne aldığı unsurların -meselâ para arzı ve talebinin- dörtköşe görünümü altında yığınla ve rengârenk eğilimlerin mahşerî kalabalığı yatar. Hani insana neredeyse bir mezar taşı suskunluğu karşısında, şairle beraber “*dışı sükûn ile zâhir derûnu mahşerdir!*” dedirtecek kadar kalabalık bir yığın! O hususta aynı zamanda. “*Millî Gelir, İstihdam ve İktisadî Büyüme*” kitabımızdaki açıklamalara da bakınız.

⁸ O hususta kısa ve toplu bilgi için M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, (*Grundriss der Sozialökonomik* serisinde), s. 1 vd., 1925.

bilir. Araştırmacıya düşen iş de, fiil ve hareketi içten doğru dayalı olduğu motiflere bakarak *yorumlayıp anlamaktan* ibarettir. Bizim için anlaşılması mümkün bir motife dayalı olmayarak peşinden sadece bir dizi bilinçsiz tepki hareketine ve iç güdülerin getirdiği reflekslere yol açmakla kalan fiiller alâka çevremiz dışında kalır. O halde, özetlemek gerekirse, herhangi bir fiil ve davranışı bizim için üstünde durmaya değer bir konu haline getiren derindeki *yorumlanabilir ve anlaşılabilir* mana muhtevasıdır. Sosyal fiil ve davranışı tanımak bir bakıma onu dıştan eylem ve hareket tarafı ile görmek kadar içteki bu öz ve mana tarafı ile de anlamaktan ibarettir.⁹

İşin bizi asıl ilgilendirecek tarafı -zihniyet konusu- da bununla yanılmıyorsa kendiliğinden gündeme gelmiş oluyor.

Aşağıdaki satırlarla zihniyet bahsine biraz daha eğilirken başlıca iki soru üzerinde durulacaktır: Önce *zihniyetle* (ve daha açık olarak *iktisat zihniyeti* ile) ne anlıyoruz? İşin o yanına yeterince açıklık getirdikten sonra sıra ikinci soruya gelmiş olacak: Belli bir çağın veya seçilmiş bir ortamın zihniyeti diyebileceğimiz o karmaşık bütüne *yanaşma ve yaklaşmanın yolu veya yolları* neler olabilir? Soru o yolda seçilmiş bir örnekleme, daha doğrusu deneme ile noktalanmış olacaktır.

İktisat Zihniyeti:

Tarif ve Unsurlar

Soruyu bir kere daha tekrarlayarak söze devam edebiliriz: Zihniyet nedir ve özellikle iktisat zihniyeti ile ne anlıyoruz?

Belli bir çağ ve çevreyi göz önüne alarak açık bir tarifte birleşmek sanırız imkânsız olmayacaktır:

*İktisat süje veya süjelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı!*¹⁰ Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen *değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı!* Daha kısası: *Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!*

⁹ Anlayıcı metot üzerine biraz aşağıda daha etraflı bilgi verilecektir.

¹⁰ Yukardaki tarifile genel olarak benimsenmiş zihniyet anlayış ve tariflerinden -normal ve kaçınılmaz farklarla beraber- çok uzaklara düştüğümüzü zannetmiyoruz. Örnek olarak Sombart'ı alalım: İktisat zihniyeti ile Sombart'ın anladığı, iktisadi faaliyeti tayin eden her türlü fikri-manevi faktörler (*alles Geistige*), o cümleden olarak sübjektif değer anlayışı, seçilen ve uyulmak istenen hedefler, uyulan norm ve kurallar (*maximes*), kısaca, iktisat süjesinde canlı haliyle yaşayan motifler toplamı (*Der Moderne Kapitalismus*, I/1, s. 13). Sombart daha bir çok yayınlarında aşağı yukarı aynı veya benzeri tarifi vermiştir.

Cümle son şekli ile yabancıımız olmasa gerek: İktisadî faaliyeti bundan önceki yazılarımızda da ihtiyaç tatmini yolunda madde, çevre ve zamana farklı ölçülerde bir mesafe ve tavır alış diye tarif ettiğimiz hatırlardadır. Eşyaya ne gözle bakıyoruz? Çalışma ve kazanmaya takındığımız tavır nedir? Çevreye ve yabancıya nasıl bir gözle bakıyor ve geleceğe -uzak ya da yakın- nasıl bir mesafe bilinci içinde karşı çıkıyoruz? Bütün bu bakış ve davranışlara içten katılan eğilim ve değer hükümlerinin -demin söylenenleri tekrarlayalım- söz ve deyim halinde ve genellikle telkin yollu ifadesi zihniyet dediğimiz kompleksi oluşturuyordu. İki defadır üst üste *söz ve deyim halinde ve telkin yollu* dememiz de sebepsiz olmamalı: Zihniyet -hangi yönde ise- o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek başkalarını inandırmak ve o noktada ilgiyi sığağında tutmak üzere çoğu zaman ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir. Hangi devrin ve çevrenin zihniyetini alırsak alalım, hepsinin bir sıra söz ve deyim halinde kendine çıkış noktası ve dışa açılma aracı bulduğunu görürüz. Biri, söz gelişi, “*Vakit nakittir!*” derse, öbürü “*Acele işe şeytan karışır!*” diyecektir. Biri “*Bakarsan bağ olur!*” derken öbürü “*Sana ismarladılar mı bu yalan dünyayı!*” diye kestirip atacaktır. Dışa boşalma ve kendini açıklama fırsatı bulamadan tamamıyla içe gömülü kalmış hisler ve duygulara zihniyet diyemiyoruz. Çağın zihniyetine de bu çıkış ve boşalmalar aracılığı ile yaklaşma fırsatı bulacağımızı aşağıda sırası gelince daha etraflı göreceğiz.

Yukardaki açıklamaların hatıra getireceği türlü noktalar vardır:

1. İktisat zihniyeti ile çağın genel görüşleri ve inanışları dışında, psikologların dikkatinden kaçmış ayrı, müstakil bir sahayı söz konusu etmek istediğimiz zannedilmemelidir. İktisat zihniyeti bir bakıma toplu bir bütün halinde esasen bilince ve bilinç altına yerleşip sinmiş olan telkinler manzumesinin -dünya görüşünün- muhtelif köşelerinden biri, olsa olsa iktisadî faaliyetimize ve kuruluşlara bakan yüzü demektir. Biraz önce “*genelde hepsi belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle*” derken anlatmak istediğimiz de başka bir şey değildi. Belli bir bakış açısı veren genel ve toplayıcı sistemi bir bakıma “*dünya görüşü*” veya “*çağ görüşü*” ya da kısaca “*kültür*” diye ifade etmek yanlış olmasa gerekir.¹¹ Günümüz araştırmacılarının esasında kültürü o açıdan birbiri ile bağlantılı ve biri öbürünü bütünleyen fikir, inanç, tavır ve değerler toplamı ve onlarla vücut bulan zihnî-ruhî davranış biçimi (*mental pattern*) manasına aldıkları bilinmektedir.¹² O haliyle, iktisat zihniyeti ve öylece mal, çevre ve zaman olarak yaşadığımız dünyaya bakış açımız da kültürümüzün bir parçasıdır demek hata yoktur.

¹¹ Bu hususta daha etraflı olarak, Henri Hauser, *Les Origines Historique des Problèmes Économique Actuel*, 1930.

¹² Konu ile ilgili olarak, Wilson D. Wallis, *Mental Patterns in Relation to Culture, The Making of Society* içinde, s. 730 vd., Modern Library.

Adına kültür diyelim veya başka bir isimle analım, hareket ve faaliyetlerimizi çepçevre kuşatan dünya görüşünü kapalı bir bütün (concensus) olarak alınca, muhtelif disiplinlerin bu bütünü farklı köşeleri ile paylaştıkları gözden kaçmıyor. Değişik kolları ile sanat tarihi (edebiyat, estetik vs.), din ve nihayet bizim üzerinde durduğumuz iktisat zihniyeti hep aynı bütün etrafında halkalanmışlardır. Onun için birini yakalamak istediğimizde öbürünün aracılığına baş vurmak daima mümkündür. Bizim aşağıda deneyeceğimiz usul de bundan farklı olmayacaktır.

2. Yine baş taraftaki açıklamalardan çıkaracağımız başka sonuçlar vardır. Zihniyet (ve özellikle iktisat zihniyeti) yalnız içe dönük bir his ve duygu âleminde ibaret değildir. Biraz önceki sözleri ile *Sombart*'a uyararak zihniyeti insan varlığımızın her türlü manevî-fikrî muhtevası (*alles Geistige*), veya sadece mana yönü ile (*Sinnhaftigkeit*) almak onu bir yerde yaşanan gerçeğin dışına, soyut metafizik bir düzliğe sürmekten başka sonuç vermez. Biraz önce de değindik: Herhangi bir fiil ve davranış içten doğru dayalı olduğu motif ve değer hükümleri ile “*anlaşılabilir*” bir mana muhtevası taşıdığı kadar bizim için ilgi çekici oluyor, iç örgüyü oluşturan bu muhtevaya da zihniyet diyoruz. Fakat öyle diyebilmemiz için bütün o motif ve değerler toplamının tabanda bir gerçek yapıya, elle tutulur bir davranış temeline dayalı olması şarttır. Nitekim *Max Weber* de kapitalist zihniyetten söz ederken onu öyle dış dünya ile ilişkisiz ve sadece içe dönük bir duyuş ve inanıştan ibaret olmayıp olsa olsa “*ethik*” yanı ile (*yani telkin yoluyla*) kendini bir takım hareket ve davranış normları halinde açıklayan bir yaşama stiline ifadesi olduğunu belirtmiştir.¹³ Evet tabandaki gerçek: Yaşama stili! Onun bir takım normlarla kendini açıklayışı zihniyet tarafını meydana getiriyor. Zihniyet bu haliyle tavır ve davranışımızın özünde ve yapısında olan bir şey! İlk çalışmalarımızdan beri iktisat zihniyeti ile iktisat ahlâkı arasında belirtmeye çalıştığımız ayırım çizgisini de, yanılmıyorsak, bu noktaya getirip bağlamak gerekecektir. Zihniyet, fiil ve hareketimizin iç ve öz malı olarak dokusu dışında değil, içindedir. İktisat ahlâkı ise belli bir hareket kuralının takipçi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısında demektir. Birinde ayrılık gayrılık diye bir şey yok; öbüründe bir karşı karşıya geliş, bir çelişme, en azından bir diyalog! Zihniyet tahlillerinde birçok yanlışın gerçekleşme normatif olanı yeterince ayırt edememekten geldiğini biliyoruz.

¹³ Max Weber, *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, s. 43. Schumpeter de zihniyeti yalnız geçerli fikir ve inançlar sistemi olarak değil fakat bilhassa geçerli tavır ve davranışlar olarak tarif etmiştir (*Essays*, s. 229).

3. Zihniyet bahsi ile ilgilenen araştırmacının kaçınılmaz olarak üzerine eğileceği konulardan biri de sebep ve sonuç ilişkisidir. Sosyal fiil ve hareketin, elle tutulur somut tarafı ile beraber, üstten alta bir seri değer anlayışının bir araya gelişinden vücut bulmuş bir kompleks olduğunu biliyoruz. O arada tabiatıyla zihin katlarına yerleşmiş değerlerin ne derece dış yapıya -fiil ve aksiyon tarafına- bağlı oldukları ve ne dereceye kadar bizzat onları yoğurup şekillendirdikleri sorusu uzun uzun tartışma konusu yapılabilir. Zihniyet sadece gövde ve yapıya eşlik eden bir gölge hadise midir; yoksa gövde ve davranışı şekillendirmede ayrıca pay sahibi bir etken olduğu düşünülemez mi? Her iki yönde de ölçüyü taşıranlara dün olduğu gibi bugün de rastlanır. Tarihi maddeciliği -şimdiye kadar çok çiğnenmiş ve didiklenmiş haliyle- bu sayfalarda tekrar ele alacak değiliz. Öbür kanatta belki söylenecek bir kaç şey olabilir: Evvelâ, *Max Weber*'e, Kalvinizmi kapitalist düzenin en etkin faktörü olarak ileri sürüyor diye, hem de kendisinin açık açık direnmesine, hatta zaman zaman aksini savunmasına rağmen, karşı çıkanlar az değildir.¹⁴ Bizce *Weber* değil ama *Sombart*'ın o yolda haklı tenkitlere açık kapı bıraktığı söylenebilir. Biraz önce *Sombart*'ın zihniyet anlayışından söz ederken de değinilmişti: Zihniyet (özellikle kapitalist zihniyet), ona göre, olup bitenin yalnız içe dönük yanı değil, aynı zamanda kurucu ve şekillendirici unsurudur. Yukardaki tarifi peşinden gelen şu satırlara da göz atılsın: *Her çağın kendine göre hakim bir zihniyeti vardır ve çağın iktisadî yaşayışı onunla biçimlenmiş olur* diyor *Sombart*. Bu sözler daha sonraki satırlarla biraz daha açıklık kazanır: *“Kitapta temel fikir olarak her farklı çağın farklı bir zihniyeti olduğu fikrinden yola çıktım ve zihniyetin her defa kendine uygun bir form bulduğunu ve öylece iktisadî organizasyonu yarattığını ileri sürdüm.”*¹⁵ Aynı cildin bir başka yerindeki satırlar ise daha kesin ve katı: *“(Atılgan) teşebbüs zihniyeti ile (temkinli) burjuva zihniyetinin karışımından vücut bulan ruh ve mizaç: Kapitalist zihniyet işte bu! Kapitalizmi yaratan da bu zihniyettir.”*¹⁶

Kapitalizmi yaratan gerçekten zihniyet tarafı mıdır? Öyledir deyip geçecek olsak o vakit burada sayılması dahi mümkün olmayan başka tür etkenlerin payı ne olacaktır? Evet, sözü sebep ve sonuç tartışmasına döktüğümüz an bahsin içinden çıkılmaz bir hal alacağı şüphesizdir. Fakat ne olursa olsun, bütün bu zorluklar zihniyet gerçeğine gölge düşürmeye yetmez. Tanınmış iktisatçı *F. H. Knight* da aynı sonuca varıyordu: Sebep ve sonuç tarafı bir yana, kapitalist düzenin ve sivilizasyonun en önemli cephesi kapitalist zihniyettir demekle *Knight* elbette haksız değildi.¹⁷

¹⁴ Max Weber'e bu yolda yapılan tenkitler *Zihniyet ve Din* kitabımızda etraflıca gözden geçirildiği için bu sayfalarda tekrarına gerek görmüyoruz.

¹⁵ W. Sombart adı geçen kitap, s. 24 vd.

¹⁶ Aynı yerde s. 329.

¹⁷ Frank H. Knight, Historical and Theoretical Issues in the Problem of Modern Capitalism, *On the History and Method of Economics: Selected Essays*, s. 98.

Hangisi sebeptir, hangisi sonuç yollu bir tartışmaya kesin ve kestirme bir çözüm getirmek mümkün olmayınca yapılabilecek tek iş kalıyor demektir: İki veya daha çok kültür objektivasyonu arasındaki mana yakınlığını göz önüne sermek! Daha fazlasına gücümüz yetmiyor. Tarih sırası ile öncelik ve sonralığı değil, ancak yanyanalığı tesbit edebiliyoruz.¹⁸ Böylesi bir yaklaşıma, istenirse, *a causal* görüş demek de mümkündür.¹⁹ Bu, hemen ilâve edelim ki, sebep ve sonuç aramaktan kesinlikle el çekmek değil, sadece ilk sebebi bulmaktan uzak durmak manasına kullandığımız bir deyimdir. İki veya daha çok olaydan hangisi öncedir, hangileri sonra? Orasını belli ve somut bir vakada ampirik olarak ancak tarihçi söyleyebilir. Teorik yaklaşımın o konuda peşin olarak gözeteceği değişmez bir sıra yoktur. Daha önceki yazılarımızda da açıklandığı üzere, belli bir faktörler kombinezonunda sonuç dediğimiz olaya kendinden sonra gelenler üzerinde muhtemel etkileri ile pek âlâ sebep gözüyle bakılabilir.

Yollar ve Kaynaklar: Yaklaşım ve Yorum

Seçilmiş bir çağ veya çevrenin zihniyetine bizi götürecek veya en azından yaklaştıracak türlü yollar vardır. Hedefe kimi *dosdoğru*, kimi *dolambaçlı* giden yollardır bunlar.

Werner Sombart zihniyetin kaynakları olarak şöyle bir sıralama üstünde durmuştu:²⁰

1. Zihniyeti vasıtasızca, yani dosdoğru ifadeye yarayan yollar: Başta ilgili kişi ve gruplarla yürütülen temaslara, konuşmalar (interview), tutulmuş hatıralar, otobiyografiler, notlar vs. Zihniyeti dosdoğru tanıtan bu ve benzeri kaynaklara göre dolambaçlı yoldan tanıtanlar tabiatıyla daha geniş bir yer tutarlar. O arada:
2. Zihniyetin bir çeşit gövde ve beden olarak dış görünümü: İş yerleri (fabrikalar), köy kuruluşları, limanlar, kanallar, vakıflar vs.
3. Hukuk kuralları: Rekabete dair hükümler; reklam ve fiyat teşekkülüne veya tesbitine ilişkin kurallar.
4. Ahlâk kaideleri (dinî ve dünyevî): Çağın dünya görüşünü eleştiren, alay ve mizah yanıyla teşhir eden yazılar; islâhat muhtıraları.

¹⁸ O hususta Hans Oppenheimer, *Die Logik der Soziologischen Begriffsbildung*, s. 92.

¹⁹ *A causal* görüş üzerine *Zihniyet ve Din* kitabımızda daha etraflı bilgi verilmiştir; s. 106 vd.

²⁰ W. Sombart, adı geçen kitap, cilt I/1, s. 29.

5. Kamu oyu yansımaları: Türlü mesleklerin, meselâ ticaretin ve tüccarın toplumda veya belli bir toplum kesiminde (soylular arasında) itibarı, halk oyunda beğenilen veya beğenilmeyen, takdir gören veya horlanan tipler ve davranışlar.
6. Gruplar arası ilişkiler: Değişik kesimlerin birbirlerine karşı tutum ve davranışı; barışçı veya kavgacı ilişkiler (iş ve işveren); patriyarkal ilişkiler vs.
7. Politika seçenekleri (zihniyetin gün ışığına çıkmasına vasıta oldukları nisbette): Cebir ve şiddet üzerine kurulu iktidarlar; müdahale veya serbestçilik yolunda tercihler...

Sombart'a göre zihniyeti tanıtmaya ve yansıtmaya sözü edilen yol ve usullerin başarı derecesi, etkinliği hepsinde bir değildir. Yukarıda vasıtasız dediklerimizin (konuşmalar, hâtıralar, notlar), çok sınırlı oldukları için, işimize fazla yarar tarafları yoktur. O arada dosdoğru iş adamları tarafından yazılmış hatıraların hepsinde değilse bile bir kısmında şahsi çıkarlardan çok topluma hizmet motifi ağır basıyormuş gibi bir tavır takınılmış olabileceği de unutulmamalıdır. Geri kalanlar arasında en güvenli olanlar madde 2'de gösterilenlerdir ki bunlar çağın zihniyetini kristalleşmiş haliyle bir eser, bir yapı olarak gözlerimiz önüne sererler. Yalan söyledikleri görülmez.

Hukuk ve ahlâk kuralları olarak sıraladığımız kaynaklar (madde 3, 4) Çok önemli olmakla beraber kullanışları çoğu zaman yanıltıcı ve o bakımdan tehlikelidir. Ahlâk kurallarını, belli bir davranış üzerine eğiliyor diye, o davranışı çağın gerçek zihniyeti diye almanın çok yanlış olacağını, hatta o yolda muhakkak hüküm vermek gerekiyorsa tam aksi yoldan gitmenin daha doğru olacağını önceki yazılarımızda yeri geldikçe vurgulamaya çalıştık.

Seçilmiş bir çağın ve ortamın zihniyetine -hele biraz da gerilerde kalmışsa- bizi *dosdoğru* götürecek yollar yukarıda denildiği gibi parmakla gösterilecek kadar azdır. Üstelik zihniyet dediğimiz tavır ve anlayış kompleksini sayı ile ifade etmenin mümkün olmayışı bizi *dolambaçlı* yollardan yararlanma durumunda bırakıyor. Yukarıda sayılan yollardan her biri kendi boyunda yararlı olmakla beraber bizim önceki çalışmalarımızda kaynak olarak çağın sanat ürünlerine ağırlık verdiğimiz gözden kaçmamış olacaktır.²¹ Bize kalsa, ayrı ve kendi başına bir bahis oluşturacak kadar önemli bir konu yukarıdaki sıralamada ise bir başka madde içine (her halde 5. si) sıkıştırılmak suretiyle arka plana atılmış görünüyor.

²¹ Zihniyet araştırmalarında sanat ve özellikle edebiyat ürünlerinin önemi hakkında *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyasının* giriş kısmındaki açıklamalara bir kere daha göz gezdirilebilir.

Sanat ve zihniyet ilişkisini, sırası gelmişken, biraz daha derinleştirmeye yarar vardır. Zihniyet dünyasını açıklamada sanat (ve özellikle edebiyat ürünlerinin) rolü bizce iki açıdan incelenebilir: Bir yanı ile şekillendirici, öbür yanı ile tanıtıcı olarak ilkinde sebep ikincisine ifade ilişkisi demek mümkün.²² Hakikaten de inandırıcı gücü ve renkliliği ile sanat eserinin muayyen bir tavır ve davranışı başka herhangi bir aracın başarabileceğinden kat kat fazlasıyla bilinç altına yerleştirdiği, hatta farkına varmayarak çağ görüşünün bir parçası haline getirmeyi başardığı inkâr edilemez.²³ Değişik bir doktrinin veya ağır bir felsefi sistemin havada, bulutlar arasında bıraktığını basit bir “pendnâme”nin renkli ve çarpıcı anlatım gücü ile halk idrakine getirip oturttuğu ve öylelikle ayağını toprağa bastırdığı çok görülmüştür. Hatta öyle ağır başlısına da hâcet yok. Herhangi bir tavır şurada bir hikâye veya roman, burada bir piyesle günlük davranış ve alışkanlıklarımıza kadar etkisini uzatmaktan geri kalmıyor: Romanın kahramanı gibi giyinip kuşanmak, onun dili ve üslûbu ile konuşmak; hatta -bir devrin yaygın modası- yeni doğmuş çocuğa onun adını vermek çok sık rastlanmış vakalardır. Sanatın zihniyet dünyamızı kısmen olsun şekillendirmeğe bir sebep (cause) olarak rolü üzerinde durulacaksa, onu burada aramak lâzımdır.

Biz bununla beraber sanat eserinin (edebiyat başta) rolünü bu sayfalarda öbür yanı ile, ifade ve anlatım aracı olarak dikkate almakla yetineceğiz. Sanat kaynaklarının, hangi türden olursa olsun, zihniyet dünyasına ve tarihine en büyük katkısı belli bir tavır ve davranışa kendi kendini açıklamak için gereken ifade kalıbını ve aracını vermiş olmasıdır. Zihniyeti baş tarafta hareket ve davranış normlarımızın *söz ve deyim halinde toplam ifadesi* diye tarif ederken anlatılmak istenen de bu idi. Bahis o yönü ile, sırası gelmişken, biraz daha derinleştirilmeye değer. Dikkatli kullanılmak şartı ile, çağın ve çevrenin zevk ve tercihlerine dışa dönük haliyle ifade biçimi kazandıran

²² Daha etraflı bilgi için karşılaştırmın Erich Rothacker, *Logik und Systematik der Geisteswissenschaften*, s. 90. Aynı konu üstünde ayrıca *İktisadi Çözümle...*, s. 17.

²³ T. Suranyi-Unger şöyle diyor (*Philosophie in der Volkswirtschaftslehre*, s. 4, 1923): “Büyük felsefi sistemler geniş halk tabakalarına bizzat sokulmasalar bile bunlar üzerine diğer vasıtalarla, meselâ edebiyat, sanat kanalı ile ergeç etkili olmakta gecikmezler. Hatta bazen ilmi felsefenin laboratuvarında hazırlanmış metafizik bir fikrin, bir dünya görüşünün başarılı bir romanla veya tiyatro eseri, ya da bir manzume ile, bir ressam veya heykeltıraşın kuvvetli çizgileri ile, dahiyane bir müzik parçası ile kütlelerin şuuruna kadar hızla sokulabilirdiği ve akislerini gittikçe genişleterek nihayet çağ ruhunun (Zeitgeist) bir parçası haline geldiği görülür. Nasıl bir kökenden geldiğinin farkına varmadan onu teneffüs ettiğimiz havanın zerrelere halinde içimize çekeriz. Çevreden aldığımız artık otomatik halde varlığını sürdürür, üzerimizde hükümdarlığını sürdürür. Hergünkü, konuşmalarımızda, düşüncemizde olan hep odur. Çocuk bile gözlerini açtığı çevrenin ilk izlenimleri olarak o fikri veya tavrı adeta soluğu ile varlığı içine yedirmiş, sindirmiş olur.”

²⁴ Konu ile ilgisi dolayısıyla daha önce yazdıklarımızdan (*İktisadi Çözümle...*, s. 16) şu bir kaç satırı bir kere daha okumakta yarar vardır: “Şu veya bu çağın zihniyetini tanımakta önümüze serili imkân (veya imkânlardan biri), sözünü ettiğimiz düşünce ve davranış türüne yıllar üstünde kalıcı bir ifade sağlayacak olan kaynaklara, o arada sanat ürünlerine eğilmek, onların aracılığı ile portreyi tamamlayabilmektir.”

kaynaklar (yerine göre şiir, roman, hikâye, notlar ve hatıralar) bize o zevk ve tercihlere ulaşmada yol boyu yardımcı olabilirler.²⁴ Sanat tarihçisi gözüyle hedef bir bakıma sanat eserinin özüne varmaksa, bir başka yönüyle de siyâsî, sosyal ve ekonomik tarihin büyük çalkantılarına varmanın yolu ve yorumu olarak onu kullanmak, değerlendirmektir.²⁵ Bir yandan taş veya tuval üzerinde, ya da bir dram veya romanın satırları arasında bizi sanatın ve sanatçının özüne, kişiliğine götürecek yolları ararken, öbür yandan o çizgi ve satırlar içinde devrin yaşama stilini gözlerimiz önüne serilmiş bulabiliyoruz. Geçmiş çağı bununla dağınık unsurlarını bir araya getirerek yeni baştan inşa ediyoruz denilse o da yanlış olmayacaktır. Sanat eserine, bu gözle bakınca, şurada bir tablo, burada bir dram, bir başka yerde şiir olarak sanatçı de-hâsının dışı yansımasından ibarettir deyip geçemiyoruz. Sanat tarihçisi fil-dişi kulesinden inmiştir. Sanat tarihini soğuk bir yalnızlık içine itilmiş halde değil, sosyal tarih, siyaset tarihi ve nihayet -bizim için asıl önemlisi- iktisat tarihi ile çözülmez bağlarla kaynaşmış halde görüyoruz. Kim isterse işine gelen tarafı ile uzanıp dilediğini alabileceği bir bütün! Stil (üslup) değişmelerine de buna göre iki açıdan bakmak mümkün olacak demektir: Sanat tarihçisi ve teknisyeni gözüyle konunun özünde değişiklik olarak görünen, kültür tarihçisi gözüyle baktığımız zaman sosyal bir grubun fikrî-zihni strüktüründe, zevk ve ideallerinde, değer anlayışında başkalaşmaların bir aynası olarak ilgimizi çekiyor. Öyle olunca kuru şemalarla oyalanıp durduğu sanılan iktisatçının da, yeri ve sırası geldikçe, sanatçıdan yardım istemesi kadar tabî bir şey yoktur. Marx'ın dahi maddecî görünüşü ile beraber türlü ekonomik verilerin -söz gelişi paranın- insan topluluğunda rolünü belirtmeye sıra gelince geçmişin büyük yazar ve şairlerini -Shakespeare, Goethe vb.- adeta imdada çağırdığı ilk ve erken yazılarını okuyanların gözünden kaçmamış olmalıdır. Aslında akıl yolu da o olmalı: Kendinden daha etkinini, daha kalıcısını veren ortada durup dururken aynı şeyi kırık dökük kendim söyleyeceğim diye uğraşmanın âlemi ne? Tanınmış İngiliz iktisatçısı *Lionel Robbins* 20. yüzyılın iktisatçısından söz ederken, araştırmacının yalnız teknik verilerle kalmayıp çağın edebî mahsullerini de dikkatle incelemek durumunda olduğunu, hatta bazen tek bir eserden toplum üzerine düzinelerce psikoloji kitabının vereceğinden kat kat fazlasını öğrenmenin mümkün olacağını söylüyordu.²⁶ Bununla bir yerde *J. S. Mill*'in "*Sade iktisatçı olan iyi iktisatçı değildir!*" sözüne de hak kazandırılmış olmakta idi.

²⁴ O hususta isabetli olarak Hans Sedlmeyr, *Kunst und Wahrheit - Zur Theorie und Methode der Kunstgeschichte*, s. 7, 1958.

²⁶ L. Robbins, *The Economist in the Twentieth Century*, *Economica*, Vol. XV., No. 62, 1949, s. 93 vd.

Sanatı ve sanat ürününü zihniyetin kaynağı olarak ön plana alırken ayağımızı manevî ilimler alanına biraz daha sıkıca bastığımızı farketmemek mümkün değildir. Bahse o yönüyle bir kaç adım daha yaklaşmayı deneyebiliriz. Çağımız sosyolog ve kültür tarihçilerinin her halde çok nâdir birleştikleri bir çizgi üzerinde olmalıyız: Yaşadığımız dünyanın kişiyi çepçevre kuşatan cansız bir “*tabiat*”tan ibaret olmadığı noktasında fikirler hemen tamamıyla birleşmiş görünüyor. Tek tek fert ve kuruluşlar üstünde (adına ister objektif fikir, ister çağ veya dünya görüşü, ya da “ethos” denilsin)” kolektif bir şurudan söz etmek bugün bir çoklarımıza gününü doldurmuş spekülâtif bir zihin oyunu gibi görünse de kolay vaz geçemeyeceğimiz bir alışkanlık haline gelmiştir. Bütün bunların çevreye alışık olduğumuzdan farklı bir bakış açısını da beraberinde getirmiş olacağına şüphe yoktur: Yaşanılan dünya alelâde taş ve tuğla yığından kurulu bir yapı değil, gelmiş geçmiş yüzlerce kuşağın fikir ürünleri alttan üste tabaka tabaka yığıla birike meydana gelmiş bir zeminden ibarettir.²⁷ Her türlü yaşama üslûbunun (*stil*’inin) yığın halinde birbirini kovalayıp izlediği; şurada yenileri belirirken öbür yanda diğerlerinin ufalanıp silindiği bir zemin! Birinin silindiği yere öbürünün gelip kurulması tabiatıyla bir günden öbürüne tamamlanan bir sürecin neticesi değildir. Örtüyü aralayıp arkasına bakınca geride uzun, sancılı bir mücadelenin aşama aşama ve perde perde oluşumu ile karşılaşırız. Önceleri boşa ve boşluğa salıverilmiş dağınık, irtibatsız ideler... Hepsi de ayrı ve aykırı düşünceler arasında kendilerine yol açmanın telâş ve hırçınlığı içindeler! Eskilerinin dayanma gücü ve direnci ise sonsuza dek uzayacağına benzemez. Gününü dolduran bir yandan azar azar dökülürken yenileri gün geçtikçe üstü örtülü, dağınık ve içe dönük hale son verip çağın ve çevrenin türlü kaynaklarında -sanat ve edebiyat ürünleri başta- kendilerini topluca dile getirmeyi, onlarla belgelemeyi ve yine onlarla dışa dönük bir ifade tonu ve üslûbu elde etmeyi başarıyor: Objektifleşiyor! Eskinin yerini alan karmaşık gövdeye teşhis koymakta zorluk çekilmeyecektir: Unsurları dağınık halden çıkıp birbiri ile irtibatlı ve uyumlu halde bütünleşmiş bir mana muhtevası ki kurulup yerleşmesi ile beraber zerreleri nerede ise teneffüs ettiğimiz havaya dağılmış, istesek de dışında kalamayacağımız hakim bir kuvvet! Bir vakitler Hegelci görüşün objektif fikir, şimdikilerin çağ görüşü veya zihniyet dedikleri kompleks varlık! Adına ne denirse densin, sayı tarafı ile açıklanması mümkün olmayan bu karmaşık bütüne yaklaşmanın kendine has yolları olmak lâzımdır. Sanat eserinin rolü de işte tam bu noktada karşımıza çıkıyor: Kurulan gövdeye

²⁷ Konu üzerine daha etraflı olarak Hans Freyer, *Theorie des Objekten Geistes - Eine Einleitung in die Kulturphilosophie*, s. 16; 3. baskı, 1934.

muhtaç olduğu sesi ve ses tonunu potası içinde pişirip kotarıp hizmete koşmak! Bazen kelime ve cümle halinde, bazen renk ve çizgi olarak iç dünyamızın dışa yansımalarının bir araya getirerek kapalı ve tutarlı bir bütüne varma ve o yoldan yaşlanılan (veya yaşanılmış) zihniyeti tek tek unsurları ile -biraz önce söyleneni tekrarlayalım- yeni baştan inşa edebilme imkânına o suretle kavuşuyoruz.

Konunun metot yönü üzerine de o ara söylenecek bir kaç söz olmalı. Şimdilik şu kadarı ile yetinelim: Tabiat ilimlerinin dışarıdan görülmesi mümkün ve sayılabilir verilerine karşı burada içe ve derine yönelişin verdiği imkânlarla karşı karşıyayız. Özellikle tarih ve kültür açısından ayrı cüz ve parçalarına bölünemez olan karmaşık gövde ve kuruluşlara -üstelik de bir hayli gerilerde kalmışlarsa- yanaşmanın başka yolları kapalı olunca tek güvenilir yol, bütün zorlukları ve tehlikeleri ile beraber, yine de sanat dünyasındaki akislerinden giderek kendi içinde tutarlı bir bütüne varmayı denemekten ibaret kalıyor. Olup bitene direkt değil dolaylı ve o nisbette yorucu bir yaklaşım: Belli bir yaşama biçiminin zamanla kristalleşmiş cümle anlatım ve ifade kalıpları içinde kendini açıklayışı! Yılların üst üste yığıp biriktirdiği söz ve deyimlerden, kıssa ve temsillerden giderek zihniyetin “dışarılması”! Satırlar arasında, ya da yerine göre taş ve tuval üstünde olanı kendimiz yeni baştan yaşıyormuşuz (*nacherleben*) gibi kafamızda yoğurarak toplu ve tutarlı bir imaja varabilmek! Tabiat ilminin pozitif olarak dış verilere dayalı açıklayıcı metoduna karşı manevî ilmin mana ve espri tarafına yönelik anlayıcı metodu belki bu tek cümlede özetlenmiş olabiliyor.²⁸ İlkinin dışa dönük ve tek katlı açıklama tekniğine karşı ikincinin sağladığı ikili yaklaşıma bir yerde hakkını vermeden geçmemek lâzımdır: Karşımıza aldığımız sosyal fiil veya kuruluşu dış dokusu ile görebildiğimiz kadar doku altındaki ruh ve mana tarafı ile de yaklaşmak ve derinleşmek imkânına sahibiz.

²⁸ Tabiat ilimlerinin, ayrı ayrı unsurlarına bölünüp parçalanarak dışardan doğru tesbiti ve sayılması mümkün veriler üzerine açıklayıcı metoduna karşı manevî ilimlerin hadiseyi dağıtıp bölmeden imana ve espri yanı ile içten anlayıcı metodu üzerine çok şeyler yazılmış ve söylenmiştir. Özellikle ayrı unsurlarına bölünemez olup ancak bütünü ile yaşanan ve çoğunlukla da iç dünyamıza dönük olan fenomenler karşısında araştırmacı önüne zengin bir çalışma alanı açılmış olur. Her biri ayrı bir kişilik niteliği taşıyan tarih dönemleri, bölünemez olan karakterleri ile, anlayıcı yaklaşımın ilk hatıra gelen örneğidir. O hususta şimdilik, Dilthey’la beraber daha bir çokları arasında Erich Rothacker’i hatırlatmakla yetinebiliriz (bilhassa *Logik und Systematik der Kulturphilosophie* adlı eseri ile bu sonuncusu). İktisat ve sosyoloji alanında da anlayıcı metodu izleyenler az değildir. Max Weber ve Werner Sombart o konuda hatırlanacak ilk isimlerdir. Sosyal fiil ve davranışımızın geriden doğru zihni (mental) motiflerle yönlendirildiğini ileri süren Max Weber anlayıcı metodun -gerçi diğerlerinden bir hayli farklı- uygulama örneğini vermiştir. Söz konusu metodun Sombart’daki şekli ve uygulaması üzerine okuyucu “İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart’ın Yeri ve Şahsiyeti” başlıklı araştırmamızda daha etraflı bilgi edinecektir (*İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 3, sayı 1-2, 1940-1941, s. 95-115).

Bir küme gezegenin belli bir yörüngede dönüp dolaştığını dış verileri ile görüp “kayıt” ediyor ve açıklayabiliyoruz. Fakat ne maksatla ve ne gibi bir motifle kümelendiklerini sormak hatırımızdan geçmiyor. Çünkü geçtiği anda ayağımızı metafizik alanına basmış olacağımızı biliyoruz. Buna karşılık bir miting alanına toplanmış, ya da mescit saflarına dizilmiş kalabalığın dış görünüşünü “kayıt ve tescil” edebildiğimiz kadar hangi maksat ve motifle oraya topladıklarını da biliyor ve “anlıyoruz”.

Zihniyetin kaynakları ve o arada sanat ve edebiyat ürünlerinin önemi üzerinde şimdilik bu kadar! Bahsi yukarda anlatılanların ışığı altında ufak bir deneme ile tamamlamayı düşünebiliriz. Çağın edebî kaynaklarını kullanarak farklı zemin ve zaman şartları altında zihniyet kuruluşu üzerine genel bazı ipuçlarını elde etmek, daha doğrusu etmeye çalışmak her halde yazan için olduğu kadar okuyan için de zahmetine değer bir iş olmalıdır. Aşağıda Osmanlı toplum yapısının biri *merkezî-bürokrat*, öbürü taşranın *eşraf a'yân ve mezhep karışımı feodal* (belki *feodalimsi*) yapı özelliğinden meydana gelen ikili görünümüne iki sanat ustasını konuşturarak yaklaştırmaya çalışacağız.

Bir Deneme:

İki Devir ve İki “Terkîb-i Bend”

Çıkış noktamız ve izleyeceğimiz yol buraya kadarki açıklamalarla yeterince belli oldu. Seçilen çağ hangisi ise *edebî ürünleri* yaşama stiline varmada önümüze birçok vesikalardan daha kestirme ve daha manalı olarak geniş ve zengin bir “*anlayış*” dünyasının kapılarını aralıyor. L. Robbins’in daha önce değindiğimiz sözlerini, yeri gelmişken, bir kere daha hatırlamakta yarar vardır: “*İktisatçı olarak*”, diyordu Robbins, “*hayal dünyamıza zenginlik katan edebiyat şaheserlerini, geçmişin olup bitenleri anlamamıza ilham kaynağı olan o baha biçilmez ve solup tükenmez kültür mirasını da dikkatle incelememiz lâzımdır. İnsan büyük dramatistler ve hikâyecilerden toplum psikolojisi üzerine yüz ders kitabının, ne kadar değerli de olsalar, vereceğinden çok fazlasını öğrenebilirler*”. Daha önceki çalışmamızda biz de aynı şeyi söylemeye çalışmıştık!: “*Önemli olan, çağın ve çevrenin sanat ürünleri içine doğup yığıldığı kadar, onların aracılığı ve tanıklığı ile zihniyetin belli deyim ve söyleyişler halinde kendini belgeleyişi ve yankılanışdır. Ve işte bütün bu yankıları birinden öbürüne bağlayarak -konuşturarak demek belki daha yerinde olurdu- çağın insanını ve zihniyetini yeni baştan ‘inşa etmek’, bütün riskleri ve zorlukları ile beraber, imkânsız sayılmayacaktır.*”²⁹

²⁹ İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, s. 17.

Çağın ve çevrenin *sanat ürünleri* dedik: Aracılığına baş vuracağımız bu ürünler neler olabilir? Çok geniş ve yaygın bir platform üzerinde olduğumuza şüphe yoktur. Yaşadığımız çağ için roman, hikâye, tiyatro eserleri ve elde edilebildiği kadar hâtıralar gerek bugünkü gerek gelecek nesillere çağın yaşama stilini aksettirmekte baha biçilmez kaynaklardır. Geçmiş yıllara dönünce örnekler değişir ve çeşitlenir: Kahve peykelerinden ve âşık kahvehanelerinden başlayıp konak ve saray çatısına kadar tırmanan bir renk ve çeşit bolluğu ile karşılaşırız. Hepsinin de çevre insanının davranışına ışık tutmada rolü ve hizmeti büyüktür. Âşık tarzından başlayalım: *Fuad Köprülü* “*Osmanlı Türklerinin manevî kültür tarihini tetkik ederken Osmanlı-Türk edebiyatının bu hususî şubesini asla ihmal etmemek, sade edebî tarih değil, içtimaî tarih araştırmalarının bütünlüğü için de bir zarûrettir*” dedikten sonra ilâve ediyor: “*İmparatorluk halkının muhtelif devirlerinde muhtelif içtimaî sınıfların psikolojilerini doğrudan doğruya bize anlatan canlı şahitler... sade geçmiş bir hayatın izlerini değil, bilâkis bütün sanat eserleri gibi bizi eski Osmanlı cemiyetinin zevkleri, heyecanları, ihtirasları, düşünceleri ile karşı karşıya getiren, bizim de o manevî hava içinde yaşamamıza imkân veren hayat parçalarıdır.*”³⁰ Değişik sosyal sınıf ve tabakalar arasındaki benzeyiş ve ayrılış noktaları, karşılıklı münasebetleri, kısaca manevî kültür tarihimiz bu tabana kadar oturmuş ve yerleşmiş edebiyat mahsullerinin (âşık tarzının) sağlam usullerle incelenmesi sayesinde gün ışığına çıkarılmış olabilir. Hatta, *Köprülü*'ye göre, bu mahsullerin klasik edebiyata kıyasla çok daha geniş bir çevreye yayılmış olduğuna bakılırsa, bu sonuçların içinde doğduğu geniş ve şümüllü içtimaî muhit çerçevesini tanımak için de ayrıca üzerlerine eğilmek gerekeceği ortaya çıkar.

Ancak bu sözlerden sosyal hayatın tabanına, sınıf tertibine ancak halk edebiyatının (o da âşık türü) inmeyi başardığı, buna karşı klasik denilen edebiyatın -bizde dîvân edebiyatı- yaşanan gerçek üstünde kaldığı ve ancak halk edebiyatı ile bir arada ele alınmakla ayağını gerçeğe basmış olacağı sonucunu çıkarmakta acele etmemek lâzımdır. Üstelik de halk edebiyatı geniş bir tabana inmeyi başarmış dahi sayılsa çeşitli mahsulleri arasında, yine *Fuad Köprülü*'ye göre, “*büyük tarihî hadiseler karşısında halk kütlesinin birden bire coşup kabaran sevinçlerini veya nefretlerini terennüm eden ve o hadiseleri safvetle hikâye eden bir takım destanlar ve türküler vardır ki dar manasıyla tarihî bir vesika mahiyetini gösterir*”. Halk edebiyatının kaynak olarak böylece muayyen vakalara ve şahıslara bağlı kalışı toplum ölçüsünde bir zihniyet için genel sonuçlar çıkarmaya elverişli bir hava yaratmaya imkân vermeyebilir. Bir şehrin

³⁰ F. Köprülü, *Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşesi ve Tekâmülü (Köprülü'den Seçmeler)*, s. 176 vd. Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları. Derleyen O. F. Köprülü, s. 176 vd., 1972.

veya kal'anın sükutu, üstünde gelinliği ile bir tâzenin azgın dalgalar arasında boğulup gidişi, filan vezirin nâhak yere boynunun vurulması.. Hepsi de halk vicdanında haklı tepkilere yol açmış olabilir. Ama bu tek ve dağınık vakalardan sosyal hayatın tümü için geçerli sonuçlara varmak mümkün değildir. Klasik edebiyatın görünürde yaşanan vakalarla ilişkisi olmamasına rağmen kaside, mesnevî, hatta gazellerin şurasına burasına dağılmış, hiç ummadığımız anda önümüze dikiliveren öyle söz ve ifadeler rastlanır ki bazen bir tekinde bütün bir cemiyetin yaşama felsefesine, sosyal çatısına ve kuruluşuna can alıcı noktası ile parmak basıldığı gözden kaçmaz. Bu rastlantı tabiatıyla hepsinde bir değildir. Divan edebiyatı mahsullerine bu gözle bakınca, o yolda imkânların birinden öbürüne oldukça önemli farklar gösterdiği görülür. Gazellerin alışılmış imajları arasında günlük hayatın gerçek akışına, yaşama stiline velev imâ yollu dokunuşlara rastlamak çoğu zaman bir sürgün avını hatırlatacak kadar nâdirdir. Kıt'a ve rubailerde (dörtlüklerde) imkân biraz daha fazla görünür: Bazen bir kıtlık, bazen sikke ayarını düşürme (tağşiş), peşine taktığı sosyal huzursuzluk ve ayaklanmalarla beraber, bir iki mısra'da kısıkvrak yakalanıvermiş olabilir. Kaside ve mesnevi türünden nazım şekillerinde de, rutin haline gelmiş tekerleme ve söyleyişler yanında uzun zaman üstü örtülü kalmış ve belki günün birinde keşfedilmeyi bekleyen kapalı veya açık, müstehzî veya sistemli dokunuşlara seyrek de olsa rastlanır. Biz evvelki çalışmalarımızda bu türlü dokunuşlardan örnekler vermeye çalıştık. Üzerlerine daha çoğunun bulunacağına şüphemiz yoktur.

Bütün bunlarla beraber klasik edebiyatımızda zihniyet tahliline en yatkın elverişli türlerden birinin “terkîb-i bend” olduğunu söylemekte sakınca yoktur. Terkîb-i bend, bilindiği gibi, her biri yedi veya sekiz veya onar beytten kurulu bendlerin (ki her bendin sonuna işlenen temaya uygun ve kendi içinde kafiyeli müstakil bir beyt eklenir) arka arkaya sıralanışından meydana gelen nazım şekline verilen isimdir. Önce vazgeçilmez olan şarap ve sâki'den başlayıp arkadan söz -çoğu zaman şikâyet yollu- insan davranışına, cemiyet hayatının aksaklıklarına, çağın türlü dertlerine getirilip noktalanır. Bend bend ve kısım kısım kuruluşuna göre, başka nazım şekilleri arasında zihniyet kaynağı olmaya en yatkın olanı terkîb-i bend'dir demek o cihetten yanlış olmayacaktır.

İşaret ettiğimiz özellikleri ile elimiz altında iki terkîb-i bend vardır: Biri *Bağdatlı Rûhî'nin* (?-1605); öbürü *Ziya Paşa'nın* (1825-1880)!³¹ Perdeyi ilk açan

³¹ Bağdatlı Rûhî'nin Terkîb-i bend'i "*Divân*"ı içinde (baskı, İstanbul hicri 1267) ve ayrıca Ziya Paşa'nın *Harâbât* antolojisinde. Ziya Paşa'nınki ise yine *Harâbât*la beraber Paşa'nın Külliyyâtı içinde (*Külliyyât-ı Ziya Paşa*; notlar ve haşiyelerle birlikte hazırlayan Süleyman Nazif, İstanbul, 1924).

birincisi; arkasında nazîre (benzetme) kabilinden yığınla deneme! Eline kalemi alan, *Rûhî'*ye yetişeyim diye kâğıda bir şeyler dökmeye çalışmış. Fakat hiçbirinden günümüze uzanan bir soluk yok. Aralarında en başarılısı *Ziya Paşa'*nunki! Nazım tekniği ve ustalığı bizim için şimdilik ikinci planda gelir. Mühim olan: Arada üç yüz yıla yakın bir zaman payı ile beraber araladıkları pencereden Osmanlı toplumunun iki ayrı kesitini rahatlıkla seyredebilmek! Önce sözü edilen iki kesiti tanıyalım. Seçilen kaynakların o yolda nasıl manalandırılacağı, daha iyisi (sık sık kullandığımız bir deyim) tekrarlayarak nasıl “konuşturulacağı” onunla daha açık görülmüş olacaktır. Osmanlı toplumunun, yayıldığı geniş alan üzerinde, başından beri ikili bir yapı özelliği taşıdığını biliyoruz. İki resimli demek de yanlış olmayacaktır. Bir yanda yaygın bir taşra dünyası; birinden öbürüne önemli farklarla beraber biz 16. yüzyıl sonu İmparatorluk dünyasının merkeze oldukça mesafeli bir yöresini gözönüne alacağız: Irak! Diğer yanda 19. yüzyıl saltanat dünyasının tam göbeği! Her iki dünyanın kendine has sancıları ve iç çekişmeleri vardır. Oyuncu ve seyircileri de başka başka olduğu gibi! Taşra, değer ölçüleri ve kuruluşları ile, geniş bir rant tabanı üstünde feodal (veya benzeri) bir düzenin izlerini sürdürürken,³² merkez altlı üstlü toplum katları ile gitgide bürokratlaşma yolunu tutmuş! Birinde eşraf, a'yân ve tarikat karışımı *yarı fedoal-yarı cezbeli* bir üst sınıfın başını çektiği iktidar kervanını öbüründe yerine ve zamanına, göre kaftanlı ve kürklü; apoletli, kordon ve sırma işlemeli ve niha yet redingotlu *bürokrat* takım yürüyor: Hangi türden olursa olsun üste ve daha üste sıçrama yarışının nefes nefese koşucu ve atlayıcıları! Her iki yanda yükselme ve mesafe almanın yolları da farklıdır. Merkezde bilinen yollar: Nüfûz, göze girme, türlü ve dolaylı usullerle intisap (evlilik dahil); Feodal düzenin ise hemen hiç değişmeyen kuralı burada da geçerli: Soyluluk, asıl ve nesep! Şeceresini ne yapıp edip bir “ulu”ya -sahtesi ve uydurması da olabilir- çıkarma yarışında başkalarından geri kalmamak! “Kırsal” insanın nerede olursa olsun -meslek ve meşrep farkı gözetmeyen- kader ve alınyazısı! Lonca esnafından tekke ve tarikatların mürit halkasına kadar şeceresini mutlaka ve mutlaka bir pîr veya azize çıkarmak ayakta durmanın, hatta neredeyse soluk alıp vermenin şartıdır: Esnaftansa lonca pîri olan filan azizin, tariktan ise falan pîr veya azizin mensubu olduğunu söyleyebilmek!³³ Kimler-

³² Okuyucu, büyük coğrafi keşiflerle beraber ticaret yollarının Atlantik kıyılarına açılması sonucu taşranın iktisadi kuruluşları ile yer yer küçük ve basık birimlere dönüşmesi (esnaflaşma diyorduk) ve feodal görünümüne bir düzene açılması üzerine yeterli bilgiyi *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* kitabımızda bulacaktır, (s. 22 vd.) Yine taşranın geniş rant kaynakları üzerine kurulu eşraf, ağa ve tarikat karışımı bir feodalitenin genel yapısı ve görünüşü *Zihniyet ve Din*, kitabımızda da yeterince açıklanmıştır (s. 104). Burada yapılmak istenen daha önce yapılanlara örnek ve uygulama cihetinden elden geldiğince genişlik getirmekten ibarettir.

³³ Yukarda pek kısa olarak verilen izahlar *İktisadi Çözülme...*deki tafsilâtle karşılaştırılabilir (s. 114).

den olduğunu açıklayamamak en büyük ayıp (“*nursuz ve pirsiz*” sözü de oradan gelir). Taşraya açıldıkça bâtinî çeşnesi ağır basan (heteredoks) tarikatların bu tarafa belki hepsinden fazla önem verdiklerini biliyoruz. Yine taşraya uzandıkça dünya beğleri yanında, geniş bir yaşama halkası ile beraber, bir din ve tarikat aristokrasisinden söz etmek o bakımdan yanlış olmayacaktır. Yukarıya ve zirveye açılan kapının hele soysop (asıl nesep) dışına ısrarla kapalı tutulduğu bir ortamda tarikat basamaklarını üste tırmanmayı başaranlar ve yaşamaları için kısmet kapısı aralık, hatta açıktır. Farkları bununla biraz daha açık görebiliyoruz: Alttan üste rütbe ve statü değiştirmenin yolu bir yanda vezir ve sadâret konağının merdivenlerinden, öbür yanda -kapalı çemberi aşabildiği kadar- beğ ve ağa kapısından veya daha mütevazı olanı tekke ve mescit saflarından geçer.

İki farklı kesim ve ona uyararak davranış ve değer anlayışında da ikili bir dağılım şeması! Örnek aldığımız iki terkîb-i bend’i de bu şema üzerine oturarak manalandırabiliriz. *Rûhî* ve *Ziya Paşa* o cihetten rastgele seçilmiş örnekler değildir. Biri bir kesimin, öbürü diğerinin adamı ve sözcüsüdür. İki terkîb-i bend üstünden perdeyi sıyrıp altına baktığımızda her ikisinin tabanda yatan gerçeği başka hiçbir kaynağın veremeyeceği açıklık ve berraklıkla gözler önüne serdiği dikkatimizden kaçmayacaktır. Temeldeki kontrast aynen kişilik tarafına da yansımış olmalıdır. *Rûhî* ve *Ziya Paşa* karakter çizgileri ile gerçekten ayaklarını bastıkları zemin kadar farklı, hatta bambaşka hamurdan yoğrulmuş diyebileceğimiz insanlardır. Bütün bir tarih baştan sona aranıp taransa mizaçları birbirine bu kadar ters düşen iki çehreyi bulup yan yana koymak mümkün değildir. Biri İmparatorluğun uzakça bir yöresinden Bağdat’ın -gerçi aslı “diyâr-ı rûm”lu olduğu söylenir- rind, kalender ve her nasılsa rüzgârın önüne düşmüş garip (kendi deyişi ile “*biberk ü nevâ*”) insanı! Öbürü saltanat merkezinin tam ortasında: Vezâret rütbesine kadar tırmanmayı başarmış, ama bir yandan da o tırmanışın taşıdığı birikimden hemen hiçbir zaman soyunup arınmamış his ve ihtiras insanı!

Mizaç ve karakter ayrılığı ile bu derece ilgilenmemize -tekrar edelim- yanlış mana verilmemelidir. Uzunca bir tarihin başından ve sonundan üstelik de ayrı köşelerinden rastgele iki zıt tipi karşılaştırmakla basit bir karakter mukayesesi peşinde değiliz. Araya bunca zaman ve hele bunca mesafe koyduktan sonra seçilen kişiliğin her iki yanda aynı düşünce yapısında olmaları, aynı görüşü paylaşmaları zaten beklenemezdi. Peşinde olduğumuz sadece, farklı karakter yapılarından giderek, daha doğrusu onların aracılığı ile iki ayrı çağın ve ortamın değişik dünyalarını göz önüne sermek, birinden öbürüne geçtikçe davranış normlarının (zihniyetin) nasıl ve hangi yönde değişiklik göstermiş olacağını açıklamaktan ibarettir. Ortam farklarını hakikaten

kişilik çizgilerinden giderek daha açık belirleyebileceğiz. *Rûhî*'yi okurken, valisinden defterdarına ve türlü tarikatlara kadar maddî, manevî nüfûz sahiplerinin, geniş bir yanaşma halkası ile çevrelenmiş olarak, yörenin rant ve gelir kaynakları üzerine abandıkları *yarı asiatic - feodal bir konak ve malikâne düzeni* ("*rant kapitalizmi*" demek de yanlış olmayacak) ile karşı karşıya olduğumuzu hissetmekte gecikmiyoruz. *Rûhî*, usta kalemi ve emsalsiz tasvir gücü ile bu düzenin *sahne dışından* müşâhidi ve seyircisidir. *Ziya Paşa*'da manzara temelden değişir: İlk sırayı tutan yüksek *bürokrat* takım! Nişan, kordon ve sırma ihtişamı ile beraber üste ve daha üste tırmanma yarışında geri kalmanın veya umduğunu bulamamanın spazm ve sar'a nöbetlerini onda -nabzı avuçlarımız içinde imiş gibi- satır satır ve cümle cümle hissediyoruz. Sonra unutmamak lâzım ki, *Ziya Paşa* olup bitenin *Rûhî* gibi sahne dışından meraklı bir seyircisi değil, sahne içinde bizzat rol almış aktördür. Hadiselerin akışında onlarla beraber kâh bir yana, kâh öbür yana savrulup durmanın izlerini tabiatında zikzaklar çizen ikiliğe kadar uzatmak mümkündür. Her yeni rütbe ve tevcih üste ve yukarıya en parlak övgülere yol açarken, arkadan ufak bir hayal kırıklığına ve umduğunu bulamamak o derece şiddetli yergi ve öfke sağnağına zemin yaratmaktan geri durmuyor. Üste ve yukarıya yaman bir haset ve tatminsizlik birikimi ki eli kalem tutan (hem nasıl!) bir sanat ustasında uzun zaman kapalı ve üstü örtülü kalmayarak kâğıt üstüne -satırlara- boşalmaktan geri kalmamış! Tanpınar, Paşa'yı bu haliyle "*ikinci Tanzimat devri aydınının en tipik numûnesi*" olarak takdimden sonra "*bütün hayatı ve eseri tıpkı devri gibi acıip bir ikilik içindedir*" diyordu.³⁴ Teşhis gerçekten yerindedir. Divân ve Külliyyâtına göz gezdirilsin: Abdülaziz'e en tumturaklı methiyeler onun kaleminden; ama bir bakıyoruz kaşla göz arasında "*Genç Osmanlı*" hareketinin en has ve hâlis bayraktarı olup çıkıvermiş.. "*Diğer-i küfr*" dedir! Politika tutumu herhalde çok söz götürür bir *Mahmud Nedim Paşa*'ya "*hulûs*" gösterileri yanında hak edilmemiş ve *Âli Paşa* düşmanlığıdır sürüp gider. Edebî zevk ve anlayışı da öyle: Yeniye ve yeniliğe özenmenin yanı sıra, en yakın dostu *Kemal*'i çileden çıkaracak derecede eskiye meclûbiyet! *Tanpınar*, Paşa hakkındaki hükümlerinde vakit vakit fazla sert, gereğinden fazla insafsız, hatta zalim.. Ama yine tekrarlayalım: Haksız değil! Çizilen portre, bir miktar yumuşatılmış olarak okunmak şartıyla, gerçeğin ta kendisidir: "*Zeki ve girgin bir saray adamı, hizmet âşığı, sırasına göre rind ve kalender, fakat daima muhteris, zengin hayat düşkünü, yaradılıştta büyük devlet adamı edalı, erişmek için çırpınan, fakat ikbâlin eteğini tutmakta beceriksiz, gizli meramlı, fakat açık sözlü, sabırsız, zalim, kindar, fakat aynı zamanda vefalı ve insanları daima afva hazır, hülâsa mizacı ile ihtirasları ve fikirleri arasında perişan*"!³⁵

³⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, ikinci baskı, s. 288, 1956.

³⁵ Aynı yerde.

Rûhî, o başka bir dünyanın ve başka bir hamurun insanıdır. “Ne câh’a rağbetimiz var ne çarh’a minnetimiz!” veya “âlemi bir huzura sattık biz!” diyorsa gerçekten de öyle olduğuna şüphe etmemek lâzımdır. İçi dışı bir! Mümkün olsa da karakter çizgileri ile *Ziya Paşa*’yı tam tersine çevirsek, karşımızda *Rûhî*’yi buluruz. İktisat kapısı ile onda en küçük bir ilişki kurmak mümkün değildir. Dîvânına göz gezdirilsin: Devrin padişahına ve ileri gelenlerine âdet yerini bulsun diye yazıldığı bir çok zoraki medhiye ile beraber gerisi halkın (“taban”ın) sesini ve seslenişini dile getirir. Biraz önce de söylüyorduk: Birinde rütbe ve mansıp dağıtımının üst kademelerine tırmanmayı başarmış bürokrat-entellektüel karışımı ihtiras insanının hırçınlıkları, sancıları; öbüründe şeyh ve eşraf karışımı feodal düzenin alt (veya en fazla orta) kademelerinde kalakalmış halk adamının mütevekkil, deryâdil, “dil ü cânı ile kazaya rıza vermiş” örneği! Biri, kısacası, “*tavan*”ın, öbürü “*taban*”ın insanı! Belli bir kattan aşağısı, belki bütün bir peyzaj *Ziya Paşa*’da bir sis tabakası ile örtülüdür. “Tabanın dertleri ile hemhâl olmayı Paşa hiçbir zaman ciddî olarak hatırandan geçirmemiştir. Kavgası çatıda ve üsttedir. *Rûhî*’de ise üst ve çatı: Tırmanmayı bir an hayal etmediği bir yükseklik! Paşanın sahne içinde ve ortasında çıplak gözle görebildiği hatta bizzat rol aldığını *Rûhî* uzakta kapalı kapılar arasından veya en fazla perde aralığından gözleyebilmiş olmalıdır! O sevgisi ile de kavgası ile de tabandadır. Kâh kahve peykelerinde, kâh mescit saflarında; fakat daima altta ve aşağılarda! İkisi de -karşılaştırmaya devam edelim- zaman zaman gurbet yolcusu olmuşlar. Belki tek ortak yanları da burada: Terkîb-i bend ikisinde de bir gurbet mahsulü! Fakat ondan ötesi yine alabildiğine farklı: *Ziya Paşa* türlü mizaç esintilerinin türlü çelişkiler içinde yurt dışına savurduğu ihtiras adamı!” *Rûhî* ise -bilinmez kaç kez ve hangi sâiklerle- rüzgârın önüne” kattığı gurbet yolcusu! *Ziya Paşa*’da “*diyar-ı küfr*”ün göz alıcı kâşânelerine hayranlık ötesinde en küçük bir sıla özlemine rastlanmaz. Gurbet şairinde öyle değil; her gurbete çıkış onda geride bıraktıklarına -ama öyle vezir konakları filan değil- kahve köşe ve peykelerine, eş dost yârenliklerine, türlü şakalaşma ve takılmalara dindirilmez bir hasret bırakır. Öyle olduğu için de, yolu nereye düşse, biran evvel alışıktığı köşe ve bucağa dönmenin hesabı peşindedir. Bir ara Şam’da karar kılmıştır (terkîb-i bend’in kaleme alındığı yer orası). Ama çok geçmeden Bağdat gözünde tütmeye başlar; akli hayali oradadır (“*Gezdi yürüdü bulmadı bir eğlenecek yer / Minba’d yine âzim-i Bağdat olayın der!*”). Nostaljinin bazen çocuksu bir sâfiyete vardığı anlar seyrek değildir: Sabah melteminin (*nesîm-i subh*) sık sık Şam’dan Bağdat’a yol aldığını hesaplayarak, yahut daha doğrusu öyle hayal ederek her defa ona, içini döküp yakarmaktan başka bir şey düşünemez:

*Yarâna söyle cân ü gönülden dualar et
Derlerse sana Rûhî -i bîcân ne demdedir?*

Çıkar hesabı olmayan (ivazsız garazsız) bir dostluğun ve vefanın belki bütün bir tarih boyu örnekleri aransa *Rûhî*'de görebildiklerimizden daha öz-lüsünü, daha içli ve duygusunu bulmak kolay olmayacaktır. Divanındaki hava da o: Önce belki kaçınılmaz olarak ve biraz da âdet yerini bulsun diye vezir, defterdar konaklarının ihtişamı, bahçe ve havuzları, iki yanda “elleri âdâb ile bağlı” genç uşaklar (ama Allah bilir, belki bir kaç hariç, çoğunu uzaktan, perde arasından görmüş olmalı). Söz dönüp dolaşp ahababa, senli benli eşe dosta geldikten sonradır ki *Rûhî* bildiğimiz *Rûhî* olur. Orada kendini bulur. Mısralar artık ısmarlama, soğuk bir nazım havasını gerilerde bırakarak hasret dolu bir gurbetçi mektubunun sıcaklığına bürünür. Hani askere alınmış bir köy delikanlısının sıla mektubu gibi bir şey! Önce kulaktan dolma bir “yüksek huzura” diye başlayıp arkasından selâmlar; yine selâmlar, hal ve hatır soruşlar! Filan nasıldı, falandan ne haber? *Rûhî*'de de öyle! Sorup öğrenmek istedikleri beli kuşaklı, peştemalli, babacan, içi dışı bir insanlar... Çoğu ismi cismi bilinmeyen (ve unutmamak gerek: Başka dîvânlarla kalsa mevki ve nüfûz sahibi olmadıkları için adlarından değil, varlıklarından dahi söz etmeye değmeyecek) kişiler: Kimi güleç ve “hoşgû” (tatlı sohbetli), kimi “hoşelhan” (güzel sesli) dostlar! Daha daha: Satrançta üstüne olmadığını kabara kabara söyleyip sonunda yeniliverince dünyası karan o “merd-i meydan”. O ne haldedir acaba:

*İlm-i satrançta üstad olan ol Muhzır Ağa,
Yenilir mi yine ol server-i meydan nicedir?
Gâlib oldukda şetâretle atar mı yukarı,
Yenilince yine olur mu perişan, nicedir?*

Bu baştan sona böylece sürer gider. Bütün bir çevrenin, helvacısından aşçı ve yamağına kadar hepsinin ve herkesin gönlü alındığı, hal hatırı sorulduğu bir dostluk ve vefâ vesikası.. Kahve çayhanelerinin billur kadeh, sürahi ve nargileleri; kimin ne sanatı ve marifeti varsa hepsi avuca gelir veya göze görünür örnekleri ile *Rûhî*'nin hasret listesinde bir yerini almış: Kiminden göz zevki, kiminden tadımlık, kiminden dostluk!

Evet, ayrı dünyalar. Her şeyleri ile farklı ve ayrı! Farkları bir adım ötede rant ve gelir dağılımından pay alma usullerine kadar uzatabiliriz. Bürokratlaşmış merkezin kaynak birikiminden -belli bir büyüklük üstünde - pay almanın yolu (bürokrat harcı yol demek de mümkün) açık adıyla: Rüşvet ! *Ziya Paşa*'nın “Milyonla çalan mesned-i izzette şerefrâz!” dediği yol! (her halde milyon

sözünün klasik edebiyatımızda -asıl garibi rüşvetle kucak kucağa- boy gösterdiği ilk örnek olmalı). Buraya kadarı bir elden öbürüne rant fazlası iletmenin bir yönü: Alttan üste olanı! Üstten alta ise kayırma ve kollamanın bilinen klasik yolları: Nasb, ihsan, tevcih vs. Taşraya açıldıkça yollar değişir: Rüşvet tarafı aynı; ancak üstten alta nimet dağıtımının yolları değişik! Kafan ve vezir kavuğunun yerini hırka ve tesbih almıştır. Sert ve iri çizgileri ile konuşmak gerekirse: Milyonluk birikim bir yanda alışılmış ve neredeyse normal karşılanmaya başlamış yol ve yöntemlerle cep ve cüzdanlara aktarılırken, beri yanda mescit tabanına serili mendil üzerine yukardan çil çil akçe halinde iner. Üstte ve yukarda rant birikiminden alta ve aşağılara aktarılan tadımlık! Paşa konağının ve bürokrat hâcet kapısının eşliğine uzaktan bakabilen ürkek kalabalık burada tekke ve mescidin tabanı üstünde saf tutmuştur. Öyle olmasında şaşılacak bir şey de yoktur. Devlet ve devletli kapısını dışardan sızma ve yavaşmalara göz açtırmadan kapalı tutan zincir ve kol demiri mescit, tekke ve zâviye kapısında yoktur. Büyük yığın o sebeple mescidin hasır tabanında -kısmet o kadar gür ve doyurucu görünmese de kendini daima daha güvenli hissetmiştir. Öyle olduğunu söylerken sözü terk-i bend'in belki en canlı bölümlerinden birine getirmiş oluyoruz:

*Vardım seheri tâat için mescide nâgâh,
Gördüm oturur halka olup bir nice gümrâh*

diye başlayan bölüm. *Rûhî* anlatır: Sabahın alacakaranlığında ibâdet için mescide varmıştır. İçersin bir kalabalık ki iğne atsan yere düşmeyecek. Cemaat dizdize. Ama konuşulana kulak kesilir. Herkesin dilinde bir akçe hesabıdır yürüyüp gider. Şair nihayet dayanamaz: “*Dedim ne sayarsız ne alursuz ne satarsız / K’asla dilinizde ne Nebî var ne hod Allah!*” Aldığı cevap şudur: Şehrin hâkim-i vakti hayır işleme için sık sık mescide uğrar. Fakir-fukarayı görüp gözetir, sevindirir. “*Sabreyle ki demdir gele ol mîr-i felekcâh!*” *Rûhî* işin iç yüzünü anlamıştır:

*Geldiklerini mescide bildim ne içindir
Yüz döndürüp ondan dedim ey kavm olun âgâh
Kim sizden ırağ oldu ise Hakka yakındır,
Zira ki dalâlet yoludur gittiğiniz râh!*

Rûhî'nin gerçeklik payından hiçbir şey kaybetmeyerek ertesi yüzyıllara, hatta -neden saklamalı- günümüze yadigâr bıraktığı sözlerden birini burada aramak yanlış olmayacaktır.

*

Rûhî'de görebildiğimiz, oyuncularını ve figüranlarını ile, dengesiz bir toplumun manzarası ve her türlü aksesuarı ile eksiksiz, bir sahne! Prekapitalist toplumun, sömüreni ve sömürüleni ile portresini çizgi çizgi gözler önüne seren bir başka kalem veya fırçaya rastlanmış mıdır bilemeyiz. Dengesiz bir toplum diyorduk: Emek ve zahmetin bir taraf sırtına yüklenip öbür tarafın zevk ile dünyayı yediği sınıflı bir toplum ("*Dünya hevesi ile kimisi halkın emekte / Kimi oturup zevk ile dünyayı yemekte!*"). Yiyicisi, denecek ki, dünyanın her yerinde ve her zaman rastlanan bir takım. Bununla beraber, satırlar arasında dolaşınca işin iç yüzü biraz daha açıklık kazanmakta gecikmiyor: Dünyayı oturup zevk ile yediklerinden söz edilenler bir kaç satır ötede "*ayan-ı cihan*" veya "*sahib-i kudret*" diye takdim edilirler. Valisinden konak sahibine ve vekilharcına kadar kapısına ve ayağına düşülen takım! Hani şu meşhur "bugün git yarın gel!" takımı. Taşra insanı gibi şairin boynu da büküktür: "*Hâcetlerimiz kaadir iken kılmaya hâsıl / Salmak kereminden bizi ferdâya ne hâcet!*" Kapılarına varmak dahi, düşünmeli ki, bir cür'et ve cesaret işi:

*Matbahlarına aç varan âdem değnek yer,
Derbanları var göz kapıda el değnekte*

Kapıdan itilip koğulmadan geçmenin tek yoluna yukarıda işaret ettik: *İsim ve ünvan!* Ancak nam ve ünvan ehli iltifat yüzü görebildiğine göre asıl ve ne sebini hatırı sayılır bir kökene bağlayabilmek! Onun içindir ki:

*Ebnâ-i zamânın hevesi nâm ü nişandır
Her biri tasavvurda filân ibni filândır*

Adam tartma ve değerlendirmede hizmet ve başarıdan çok soy sop, nam ve nişan tarafının ağırlık taşıdığı bir ortamda bu telâş çok görmemek lâzımdır. Kapıdan koğulup horlanmamanın tek şartı burada: Kimlerden olduğunu belgeleyebilmek! Ama o kadarına gücü yetmeyeceği kapı yine de kapalı değildir. Başından beri sık sık tekrarladığımız bir noktadır: A'yân ve eşraflıkla uzak yakın bir kan bağıllığı veya yakınlık olmayınca mana ve tarikat eri olarak kökenini bir aziz veya tarikat büyüğüne bağlayabilmek de aynı işi görür. Şecere ve kan bağıllığı tarafı ile kapıların dışı sımsıkı bağlı olduğu yerde ve hallerde soysop cihetinden hiçbir ön şartı olmadan din ve tarikat katında mesafe almak çok daha pratik ve sonuç vericidir. Bir kaç tasavvuf nüktesi kaparak mana ve keramet sahibi diye kendini kabul ettirdikten sonra gerisi kolaylaşmış demektir: Bütün bir cemaate yol açıktır! Halkın gözünde -biraz önce de söyledik- sırma kaftan ve kürkün hırka ve teşbih ile yer değiştirmesi bundan dolayıdır (hele hırka ve teşbih "*âlât-ı maâş-ı dünya*" hükmüne geçtikten sonra). Öyle olduğu içindir ki, halk katında adı sanı geçen, sayılan ve el üstünde tutulan vezir ve yüksek bürokrattan çok cübbe ve sarık sahibidir!

*Her kimseyi kim cübbe ve destâr ile görsen
Eylersin onun cübbe ve destârına ikram*

Halk ve sokak adamı gözüyle bağlılık, hayranlık hırka ve tesbih tarafına yöneldiği gibi *Rûhî*'de öfke ve hiddetin de bir yanı bırakıp o tarafa yönelmesi aynı sebepten kaynaklanır. Ululanmak ve şişinmekle cehâletin el ele verdiği ham ve kaba sofuluğa karşıdır:

*Güftâra gelip söyleseler cehl-i mürekkeb,
Zu'munca velî her biri bir kutb-i zamândır*

veya:

*Dermiş bana keşfoldu hep esrâr-ı hakikat
Vallah yalandır sözü billah yalandır!*

Yarı feodal, yarı din ve inanç tabanlı bir toplum düzeni ve usta teşrihçisi *Rûhî*! Alt ve üst dilimleri ile dengesiz (biraz önce de öyle diyorduk) bir toplumun iç çelişkilerini, sancılarını en açık ve eksiksizce onda görebiliyoruz. Üste ve yukarıya sürünmeyi başardığı kadar bir taraf ikbal ve itibarda; uzağında kalan -hor ve hakir- idbârda! Asıl trajik yanı ise: ilki cehl, ikincisi fazl ve kemal tarafı! Böylesi bir kutuplaşmanın duygulu ve duyarlı bir mizaçta, ne kadar yumuşak dokulu da olsa, yaratacağı isyanı çok görmemek lâzımdır:

*Âlemde ki kâmil çeke gam, zevk ede cahil,
Yerden göğe dek yuf bana, ger demez isem yuf!
Ondan ötesi zaptedilmez bir his ve heyecan tuğyanı:
Yuf hârına dehrin gül ü gülzârına hem yuf
Ağyârına yûf yâr-ı cefakârına hem yuf!*

diye başlayıp dünya düzeninin ışını ve ayağını, aşağılık mevki ve itibar alım satımcısını, temelsiz olduktan sonra dehrin ikbal ve idbârını gözünün yaşına bakmadan önüne katan ve o hızla ayağını yerden kesip yıldızların sabit ve seyyarına kadar yol süren bir yuhalama ve yuf çekme fırtınası!

Fırtına ne var ki uzun sürmez. Estiği kadar eser, savurur ve durulur. Şair artık kendi küçük dünyası ile baş başadır. Bütün o coşup taşmalar aslında kurulu düzenin bir taşını yerinden oynatmaya gücü yetmeyeceğini bilen kaderci taşra insanının öfkesini, hayal kırıklığını söz ve ses tarafı ile olsun dile getirmede rahatlık bulmasından başka bir şey olmasa gerekir. Coşku ve taşkınlığın yerini her zamanki teslimiyet alır. Kaderde rüzgârın önüne düşüp bir kez daha savrulmak varsa ona da rıza göstermekten başka çare yoktur.

Estiği kadar esip savurduktan sonra son sesleniş yine -daha önce de görmüştük- sabah rüzgârıdır. Onu bulur ve ona içini döker. Bu, bize kalsa, yalnız şairin "kişisel" mizacının değil, taşra insanını hemen her yerde başı

eğik, mütevekkil, kazaya rıza'ya zorlayan çevrenin belirtisi olmalıdır. *Fuzûlî*'nin meşhur şikâyetnamesinde de, şayet arasak, aynı ezikliği ve teslimiyeti bulamaz mıyız? Saray ve saltanat şairinin adam akıllı kayırılmış ve doyurulmuş, yerine göre hırçın (*Nefî*) mizacını gurbet şairinde aramamak lâzımdır. Bununla sanatı ve sanatçıyı nefes alamamacasına sık boğaz eden bir çevre determinizmine hak ettiğinden fazla ağırlık verdiğimiz zannedilse bile, olup bitenlerin altındaki gerçeğe yine de hakkını vermeden geçmemeliyiz. Fakat ister öyle, ister böyle, *Rûhî* sonunda ateşi sönmüş ve küflenmiş halde o çok sevdiği yol âşinâsı -seher rüzgârı- ile baş başadır. Hasret gidermenin başka hiçbir yolu olmasa, özlemini bir nefes, bir soluk halinde sabah melteminin omuzlarına yükleyip eşe dosta iletmenin avutucu bir yanı olmalı ki *Rûhî* de son çareyi ona sığınmakta bulur:

*Bağdat'a yolun düşse ger ey bâd-ı seherhîz
Âdâb ile var hizmet-i yârân-ı safâ'ya
Rûhî'yi eğer bir sorar ister bulunursa
Derlerse buluştun mu o bîberk ü nevâ'ya*

Evet, *Rûhî*'yi bir sorar ister bulunursa : “Onu, o garibi mi sorarsınız?” diyecek sabah meltemi! “O şimdi Şam (Dimaşk) dilberlerinin vurgunu; ve hem de aşk çilesi çeken gariban kafilesinin kol başıdır”!

Bitirirken

İki kaynak ve iki perde arkası: Birinde boydan boya *bürokratlaşmış bir saltanat merkezi*; öbüründe *ağa, konak ve inanç karışımı taşra feodalitesi!*. Her iki uçtan alınmış yapı elemanlarını arka arkaya dizerek iki farklı modeli “inşa”ya çalıştık. Onunla edebî vesika ve kaynakları devrin ve çevrenin zihniyetini belirtmede araç olarak nasıl kullanılabileceğinin ele gelir bir uygulamasını vermek istiyorduk. İzlediğimiz yol, verilen örneklerden de anlaşılması olacağı gibi, yaşanan hayat tecrübelerini satır ve mısra'lara yansıdığı kadar konuşturarak onlarla kapalı bir bütüne varmayı hedef tutan bir “anlayış”a kapı açmak veya hiç değilse aralamak oldu. Kaynakların -kimi yerde dramatik, kiminde alaycı ve iğneleyici- bizi dosdoğru sahnenin ortasına çıkardığı görüldü. Hem de değme cilt ve sayfalar dolusu kitabın verebileceğinden çok fazla vuzûh ve aydınlıkla! Yola devam edildikçe, peyzajın gözlerimiz önünde perde perde daha da açıklık kazanacağına şüphe yoktur.

Teşekkür: Bu makalenin yayımlanması sürecindeki katkılarından dolayı Ahmed Güner Sayar'a ve yayım için izin veren Derin Yayınlarına teşekkür ederiz. (editör)